

РИЦАРІ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА. РИЦАРСЬКА ЗБРОЯ СЕРЕД ПЕРСОНАЖІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ

Військова справа середньовічної Русі, для вітчизняної історіографії дотепер залишається полем широких узагальнень і науково-популярних екскурсів при майже повній відсутності спеціальних профільних досліджень. Начерки про мілітарне мистецтво і давню зброю присутні в різних, здебільшого скромних пропозиціях, але в обов'язковому порядку мало не в кожній роботі, присвяченій політичному, культурному, чи економічному життю середньовічної Русі. Докладний перелік цих робіт за період до 1985 р. міститься у бібліографічному розділі видання „Археологія СРСР. Город, замок, село”¹.

Певне зацікавлення військовою проблематикою середньовічної Русі помітне останнім часом серед зарубіжних істориків. Дві невеликі, проте грамотно ілюстровані роботи на цю тему випустило англійське видавництво «Osprey»². Формально ці праці можна віднести до науково-популярної літератури. Проте сумніва публікація іконографічних джерел і окремих артефактів, ретельно складений науково-довідковий апарат, що міститься в згаданих виданнях, заслуговують на пильну увагу академічного дослідника. Але брак адекватного нашому часові концептуального підґрунтя для давньоруської мілітарної проблематики є першим, що кидається у вічі при знайомстві з цими роботами.

Давньоруська зброєзнавча проблема знайшла відображення і в процесах М.В. Гореліка, але вони не носять докладного, спеціального характеру³.

Досліджень, в яких розглядаються конкретні питання зазначеної теми, не багато. Обов'язкова бібліографічна позиція для будь-яких середньовічних руських мілітарних реконструкцій – студія А.Н. Кірпічникова „Давньоруська зброя”⁴ – встигла стати раритетом, але й дотепер залишається неперевершеною у своїй галузі. В концепціях цього автора трапляються вразливі місця, деякі тези, викладені в праці, інспіровані тоталітарними вимогами радянської науки. Проте, необхідно визнати, що з часу появи «Давньоруської зброї», цілісної, концептуальної альтернативи цій роботі так і не створено.

У А.Н. Кірпічникова були і попередники, і послідовники: А.В. Арциховський, Г.Ф. Корзухіна, А.Ф. Медведєв, М.Г. Рабинович. Окремої згадки вартує компактна стаття А.І. Соловійова „Про деякі характеристики клинкової зброї”⁵. Найвагомим здобутком багаторічної праці цих людей є виявлення, атрибуція, інтерпретація і введення до наукового обігу величезної кількості артефактів минулого.

Рицарська культура, стрижнем якої служила особлива мілітарна технологія, була значним об'єднавчим фактором у середньовічній Європі. З Галицько-Волинського літопису стає відомо, що руська військова еліта підтримувала сталі зв'язки зі

своїми сусідами, зокрема із західними. Тому навряд чи існували вагомі перешкоди проникненню в її середовище рицарської мілітарної технології. Таким чином, погляд на військову справу Давньої Русі з позиції модної тепер компаративної історії є перспективним для подальших воєнно-історичних та зброєзнавчих досліджень.

Проблема, який присвячена ця стаття, стосується присутності в тексті Галицько-Волинського літопису відомостей щодо рицарської мілітарної технології. Метою роботи є вивчення батальних сюжетів з цього джерела на предмет згадок у них описів зброї і бойових технік західноєвропейського рицарського зразка, і, таким чином, вирішити питання: чи є підстави говорити про наявність згаданої рицарської мілітарної технології у середовищі руської військової еліти XIII сторіччя?

Варто наголосити, що героями даної статті є не певні історичні особи, а персонажі окремо взятого тексту – Галицько-Волинського літопису у хлебніковській редакції.

Під словом „рицар” автор розуміє особу шляхетного походження, мешканця „християнського світу”, представника привілейованого військового суспільного стану – професійних вояків. Життя рицаря, його поведінка та статус регламентувалися особистими васальними зв'язками феодального і пізнішого сеніоріяльного зразка. Він був носієм своєї субкультури. Від Піренейського півострова до Центральної Європи особливості цієї субкультури варіювалися, проте основні складові об'єднували її носіїв в космополітичну спільноту шляхетних людей, що добували собі засоби до прожиття власною зброєю. Рицар мусів особисто ризикувати життям в бою, незалежно від свого політичного, майнового та соціального становища. Це надзвичайно важливий момент, котрий не так часто беруть до уваги, коли дають дефініцію поняття „рицар”.

Рицар володів специфічною мілітарною технологією. Володіння нею в основному і визначало приналежність певної шляхетної особи до рицарської спільноти. Рицарська мілітарна технологія або синонімічне поняття „рицарський мілітарний тренд”, реконструйований на основі комплексного аналізу текстових, іконографічних та речових джерел такими дослідниками як Б. Баграк, Д. Росс, В. Сірло, Ф. Контамін, Ж. Флорі, Е. Окшотт, Д. Ніколль, може бути визначений наступним чином. Особлива манера бою європейської середньовічної військової еліти базувалась на використанні взаємоузгодженої системи предметів озброєння, спорядження та специфічних технік використання цих предметів. Складові тренду такі:

1. Основний тактичний прийом – таранний удар спису, котрий виконувався важкоспорядженим кавалеристом. При цьому спис нерухомо затискувався під пахвою і, таким чином, енергія руху коня багаторазово збільшувала силу удару.
2. Адекватна прийому глибока посадка в особливому кавалерійському сідлі з високими луками; довгі стремена, наявність шпор.
3. Відповідно до тактичних завдань виготовлявся та використовувався комплекс озброєння: „кушуння” списа; наявність захисного обладунку, щита і наступальної зброї, в першу чергу, меча; наявність зброї на держаках (сокири, бойові молоти, булави, перначі, фошарди) та кинджалів.

Складові мілітарної технології – предмети взаємозалежні і взаємоузгоджені, які використовувались лише в комплексі. „Кушування” списа для таранного удару викликало потребу у довгих стременах, високому сидлі, шпорах і надійному захисному обладунку. Без них для рицаря існувала загроза „вилетіти” з сідла. Разом з тим специфічна манера верхової їзди і особливе спорядження коня позбавляють рицаря рухливості східного вершника. Але вони дають надійну опору, а тому уможливають використання важчої зброї і суцільного захисного обладунку, котрий робить рицаря менш вразливим. Проти суцільної захисної броні у кінному бою найефективнішою зброєю виявився меч, доповнений асортиментом ударної зброї на держаках. Для європейського меча характерний надзвичайно потужний, проламуючий удар. Проте це зброя не особливо динамічна, тому щойно важкий обладунок виходив з ужитку, місце меча одразу посідала шабля.

Використання складових будь-якого мілітарного тренду поодиноці або без специфічної підготовки навряд чи мало сенс. Тому для монгольських вершників, котрі сиділи у високих сідлах із зігнутими в коротких стременах ногами, краща європейська зброя залишалася лише декоративним трофеєм. І навпаки, для західноєвропейського рицаря неможливим був маневровий динамічний дистанційний бій з лучною стріляниною з сідла.

Питання побутування рицарських мілітарних технологій на руських землях періодично дискутується. М.Ф. Котляр, базуючись на тексті Галицько-Волинського літопису, зауважує що „... ударна частина Данилового війська була важко озброєною рицарською кіннотою та піхотою”⁶.

А.Н. Кірпічніков наводить багато паралелей між західноєвропейськими рицарями і руськими ратниками XII–XIII ст., більше того, не вагаючись, застосовує прикметник „рицарський” і словосполучення „русский рыцарь”, описуючи ті чи інші бойові прийоми або звичаї тогочасної руської військової еліти⁷. Проте він постійно наголошує на тому, що „... руська ранньосередньовічна військова справа і бойова техніка, що увібрали в себе досягнення народів Азії і Європи не були лише східними чи лише західними або лише місцевими. Русь була посередницею між Заходом і Сходом, київським зброярам був відкритий великий вибір виробів близьких та далеких країн”⁸. І далі: „Засоби бойової техніки по своїм типам і формам були для всієї давньоруської території надзвичайно багатоманітними, пристосованими для виконання різноманітних цілей і задач. Силою обставин вони поєднували у собі риси Заходу і Сходу, але на фоні євразійського середньовіччя являли собою дещо особливе”⁹.

Під словосполученням „дещо особливе” (в оригіналі – „нечто особенное”) слід розуміти особливий мілітарний тренд, і, якби А.Н. Кірпічніков оперував цим поняттям, йому б довелося говорити про оригінальний його різновид, який не був ні т. зв. „вікінгським” (спосіб пішого бою, базований на особливому типі шиккування, „стіни щитів”), ні рицарським, ні східним. Проте, уникнувши поняття мілітарного тренду, російський науковець уникнув і чітких дефініцій, цитуючи натомість Юрія Крижанича. „Замечательно просто и точно написал о своеобразии

и особенностях русского оружия в своем трактате «Политика» (1663–1666 гг.) книжник и гуманист Юрий Крижанич: «У способах ратної справи ми, руські, займаємо середнє місце між скіфами (маються на увазі турки і татари. – *А.Н. Кіпріч-ніков*) та німцями. Скіфи надзвичайно сильні тільки легкою, а німці лише важкою зброєю; ми ж вдало користуємося тою та іншою, і з достатнім успіхом можемо наслідувати тих та інших, хоча і не урівнюємося з ними. Скіфів ми переважаємо озброєнням важким, а легким близько до них підходимо, з німцями – все навпаки. А тому проти тих та інших ми повинні застосовувати зброю обох видів, і усвідомлювати перевагу нашого становища». Суть справи майже не зміниться, якщо віднести це висловлювання до часів Київської Русі»¹⁰.

Суть справи зміниться, і порядно, якщо спробувати віднести це книжне теоретизування з реаліями середньовічних і ранньомодерних часів. Навіть досконале технічно озброєння саме по собі не надає ніяких переваг. Зброя, особливо „біла”, ефективна лише в руках ретельно підготовленого воїна, вишкіл якого потребує багато часу та залежить від багатьох факторів – культурних, економічних, ментальних, технологічних, соціальних. Ці умови жорстко детермінують особливості тих чи інших мілітарних технологій. „Ремесленник отродясь на коне не бывал”, а степовий номад рідко з коня злавив, і це мусів чітко усвідомити той, хто вів їх до бою. Крім того, будь-який предмет озброєння і східного, і західного арсеналу передбачав власну, оригінальну техніку застосовування. Спонтанні рухові реакції бійця, набуті в результаті важкої праці з одним предметом, часто виявляються непридатними для роботи з іншим. Вояк, котрий перфектно володів мечем, міг, ймовірно, дати раду і шаблі, а вершник, що міцно сидів у східному сидлі, не випав би і з рицарського. Проте у критичних ситуаціях кожен, певно, надавав перевагу зброї, до якої був привчений з дитинства. Описуючи парадний виїзд князя Данила до угорського короля та німецького посольства, літописець завважує у нього при боці прикрашену золотом шаблю, але це єдиний випадок згадки в Галицько-Волинському літописі цього типу зброї¹¹. У повідомленнях про військові акції Данила Романовича останній завжди фігурує з мечем.

Універсалізм шкодить професіоналізмові. Для представника професійного, привілейованого військового стану власна зброя, а, отже, і певна мілітарна технологія була не лише засобом до життя, але мала беззаперечне культурне та традиційне навантаження і слугувала джерелом самоідентифікації. Тому важко уявити того з них, хто відмовився від шпор на користь нагайки і пересів би з „дестрієра” на степового коня лише для того, аби бути „універсальним солдатом”.

Строкатість предметів озброєння серед давньоруських археологічних знахідок XI–XIII ст. пояснюється не стільки „універсалізмом” тогочасних вояків та зброярів, скільки тим, що у Давній Русі одночасно побутували кілька окремих мілітарних технологій. Одна з них – архаїчний для XIII ст. тренд, притаманний переважно германським народам доби вікінгів, де основний акцент припадав на добре екіпірованих піших воїнів та їх шиккування – „стіну з щитів”. Іншим був „рицарський тренд”, ознаки якого наведено вище, і „східний”, з високою посадкою в сидлі

на „коротких стременах”, кінними лучниками і динамічним, часто дистанційним боєм. Згадки про ці тренди трапляються в тексті Галицько-Волинського літопису. Регулярні описи половецької лучної стрілянини на ходу з сідла, повідомлення під 6770 роком (від створення Світу) про те, що „... Литва же б'яше стала при озере, видеше полкы изрядившеся и седоша въ три ряды за щиты по своему норову ...”, дозволяють досить певно стверджувати: що автори літопису бачили різницю між різними мілітарними трендами.

Щодо строкатості воєнних технологій, Русь XIII ст. не була унікальною. Щось подібне відбувалося в цей же час на Піренейському півострові, де сарацини та „альмуговари” (які ходили у бій виключно пішки) і рицарі утворювали таку саму барвисту палітру мілітарних трендів.

Нижче перераховано номенклатуру зброї, що згадується в тексті Галицько-Волинського літопису, та зроблено спробу з'ясувати способи її застосування і визначити її можливий стосунок до рицарського мілітарного тренду.

Спис. Уявна конструктивна та технологічна простота цієї зброї спокушала декого з радянських науковців називати „її демократичною зброєю народних мас”¹². На перший погляд спис і справді виглядає нехитрим предметом. Але придивимося до нього уважніше. Його наконечники мають надзвичайно багато модифікацій за принципом дії: колючі, колюче-ріжучі та бронейні. Техніки пішого і кінного бою із списом значно між собою різняться – остання набагато складніша. Це дуже важливий момент, про який необхідно говорити детально.

Конструктивні вимоги до піхотного і кавалерійського спису різні. Якщо ратище першого чим міцніше, тим краще, то надмірна міцність кавалерійського може обернутися неприємними наслідками для вершника. Тому, аби надмірні навантаження зброї не передавалися рицарю, древко списа після певного критичного навантаження мусило ламатися. А.Н. Кіріпчников звернув на це увагу, пославшись на працю А.К. Пузиревського ”Дослідження бою в давні і новітні часи” (Варшава, 1905): „Ламання списа не свідчить про недосконалість зброї чи нездоланність перешкоди. В деяких випадках зламане у зіткненні древко запобігало сильній зворотній дії спису. Відомо, що недосвідчений боєць, що встромлює піку на кар'єрі, буде сам вибитий з коня, йому відірве руку пікою, що застрягла в тілі противника”¹³.

Найскладніше технологічне завдання у продукуванні кавалерійських списів полягало у виготовленні деревка, не занадто крихкого і не занадто міцного.

Техніка кавалерійського бою із списом складна. Вершнику необхідно повністю контролювати не лише власне тіло та зброю, але і свого коня. Військові теоретики попередніх століть постійно наголошували, що піка ефективна лише в руках ретельно тренуваного бійця, хоча перед кавалеристом модерної доби не стояло таких складних задач, які змушений був вирішувати середньовічний рицар: „Горі тій кінноті, яка наслідуючи козака візьме в наш час, при величезному розвитку вогнепальної зброї ... піку, не довівши до порівняної досконалості рухомість і маневрування. Піка у справжньому, природному сенсі слова це вінець концентрування істинно кавалерійського духу, завершальна стадія розвитку регулярної кін-

ноти ... Шашці, погано чи добре, може дати раду будь-яка, навіть посередня кіннота, з пікою справиться далеко не кожна”¹⁴.

Тому спис у руках середньовічного європейського вершника автоматично позначає представника військової еліти, котрий, не обтяжений ніякими обов’язками, крім воєнних, вів спосіб життя, котрий давав йому достатньо часу, аби опанувати це шляхетне мистецтво і постійно вдосконалюватися в ньому.

Спис згадується в літописі найчастіше – у 17 випадках, як при описах конкретних бойових дій чи військового шикування, так і в ідіоматичних зворотах на кшталт „приятъ град копіем”. В описах бойових операцій розповідається про таранні атаки вершників на ворожі бойові порядки, що було суто рицарською тактикою.

До прикладу, в описі такої важливої для Данила Романовича акції, як Ярославська битва, із усього середньовічного арсеналу фігурує лише спис, оскільки літописець зосередився майже виключно на розповіді про зіткнення важко екіпірованих вершників. Навряд чи цим вичерпувалися бойові дії, адже принаймні на боці Данила Романовича були і легкокінні половці, і піші бійці. Проте така вибірковість оповіді може свідчити про те, що результат битви насправді визначали важка кавалерія і таранний удар списа, тобто застосування рицарської бойової тактики: „Ростиславъ же исполчився преїде дебръ глубокою, оному же идушу противу полку Данилову, Андрееви же дворьскому тьснящюся да не сразится с полкомъ Даниловымъ, ускоривъ съразися с полкомъ Ростиславлимъ крепко: копіемъ же изломившимся яко отъ грома тресновеніе бысть, отъ обох же снози падша с коней умроша, и инии уязввени быша отъ крепости ударенія копейнаго. ...Даниль же видевь близъ брань Ростиславлю, и Филю в заднемъ полку стояща съ хороговью...прїиде на нь Данило, съ Яковомъ Марковичемъ и съ Шельвомъ. Шелвови же збодену бывшу, Данила же емшу, истръжеся из руку его и выеха ис полку, и видевь угрина грядущога на помощь Фили, къппіемъ сътче и, оружію бывшу в немъ уломлену спадеся, издъше. От того же гордога Филю Левь, младъ сый, и изломи копіе свое”¹⁵.

Стиль цієї „воєнної кореспонденції” помітно інкорпорований в середньовічні європейські хроніки, що присвячені рицарським війнам, оскільки „ломъ копейный” при зіткненні вершників порівнюють з громом і „Пісня про Альбігойський хрестовий похід”, і Рамон Мунтанер, і ще багато давніх текстів, де йдеться про рицарські подвиги.

Наведений вище фрагмент літопису є найпрозорішим, проте не єдиним описом застосування рицарської тактики таранного кавалерійського удару руськими шляхетними вершниками. Епізод з Андрієм, котрий, погано себе почувуючи, випустив з рук спис під час атаки і мало не загинув, по-перше, ще раз дає підстави міркувати про присутність рицарського мілітарного тренду на Русі, а по-друге, має неповторну емоційну атмосферу, оскільки барвисто змальовує далеко неепічні пригоди давніх вояків: „Андрееви же дворьскому сердце крепко імушу, нездравіе же тело его обдежаше и руци, потокшу же ему въ въ ратные, копіе упусти и замало не убієнь бысть”¹⁶.

В цих батальних репортажах Галицько-Волинського літопису ознаки рицарського мілітарного тренду впізнаються ясно. Проте спис фігурує і в інших військових сюжетах цього джерела: описі спішеного війська Данила Романовича, що вишикувалося до бою („... И воємъ же всемъ съседшимъ...щити же ихъ яко заря бе, шоломи же ихъ яко солнцю въсходящю, копіємъ же ихъ дръжащимъ въ рукахъ яко трости мнози ...”) ¹⁷; розповіді про облогу Києва – „... И възыдоша горожане на избітыє стени и ту бяше видети лом копейный и щитомъ с кепаньє ...” ¹⁸.

Меч в тексті Галицько-Волинського літопису згадується у 15 випадках. Лише кілька з них стосуються повсякденного життя або є ідіоматичними виразами. Інші – описи батальних сцен. Сама кількість згадок про цю зброю, що поступається лише кількості згадок про спис (15 проти 17), дозволяє зробити припущення про чимале значення меча для персонажів літопису.

До рицарського арсеналу меч увійшов тому, що був клинковою зброєю, найефективнішою проти важкого захисного обладунку. У контексті даної статі найважливішим є наступне.

1. Галицько-Волинський літопис повідомляє про комплексне використання списа і меча вершником, що для тогочасної Європи було суто рицарською тактикою: „Даниль же вбодє копіє своє в ратного, изломившю же ся копію и обнажи мечь свои... многы же язвы и ини же отъ меча его умроша”.

2. З епізоду про юного князя Василька, який жартома схопився за меч і таким чином перелякав бояр-змовників, котрі побачили у його жесті поганий для себе знак, випливає, що і в мирний час у повсякденному побуті руської військової еліти, меч (в парі зі щитом) був, що називається, під рукою: „... милостивому Богу вложивши въ сердце Василку изыти вонъ, и обнажившю мечь свой играа на слугу королева, иному похвативши щить играючи...” ¹⁹. Це виглядає цілком природно. Техніка володіння мечем зобов'язує якщо не до щоденних, то до частих і регулярних вправ. Особливо важливі вони для юних бійців.

3. Сама кількість згадок про меч у тексті літопису може говорити про широке поширення цієї зброї серед руської військової еліти в XIII ст. Це опосередковано доводить найширше побутування на руських землях важкого захисного обладунку західноєвропейського зразка зокрема, і рицарської мілітарної технології взагалі. Оскільки використання меча мотивовано високою його ефективністю проти рицарської броні, користування мечем сепаратно не мало змісту.

Сулиця (дротик). Зброя дистанційного бою – легкий спис для метання, надзвичайно ефективний проти кольчужного обладунку. Цим і пояснюється її популярність як в Азії, так і в Європі, де сулиця використовувалась до XVI ст. включно ²⁰. Перелік середньовічних джерел, в котрих згадується сулиця, мав би не один десяток позицій. Автор вирішив обмежитися кількома, синхронними Галицько-Волинському літопису. „Пісня про Гійома” (рукопис першої третини XIII ст.) містить кілька натуралістичних описів того, як удари дротика вибивають кільця з рицарської кольчуги ²¹.

Рамон Мунтанер, організатор і скарбничий Каталонської компанії найманців, котрий на початку XIII ст. уклав свою „Хроніку”, де йдеться про сицилійські походи короля Арагону проти Карла Анжуйського та службу Каталонської компанії візантійському імператору, не приховує свого захоплення, описуючи спустошення, що чинили дротики альмугаварів серед французьких рицарів²²: „... І битва була надзвичайно жорстокою, альмугавари кидали свої дротики так, ніби диявол допомагав їм; при першій їх атаці більше ніж сотня рицарів і рицарських коней впали мертвими на землю. Потому альмугавари вкоротили списи і взялися тельбушити їх коней, ходячи між ними немов у саду гуляючи”²³. Або: „Про дротики нема що і говорити, один, який потрапив у рицаря, котрий йшов до бою закриваючись щитом, пробив і щит, і армованого рицаря”²⁴.

Тому не викликає подиву те, що такою ефективною зброєю, як сулиця, згідно з текстом Галицько-Волинського літопису, користувалися і рядові воїни („... ятвязе с сулицами ...”) ²⁵, і представники найвищої військової еліти на зразок Льва Даниловича („... Лвови же убодшему сулицю свою в щить его и не могущу ему тулитися, Левъ Сътикеньта мечемъ уби ...”) ²⁶. Своє місце сулиця посіла і в загальноєвропейському рицарському арсеналі. До прикладу, середньовічний хроніст Жерар Монреальський, описуючи облогу Акри 1289 р., повідомляє, що магістр ордену тамплієрів Гійом де Боже був смертельно поранений, коли готувався кинути дротик²⁷.

В тексті Галицько-Волинського літопису сулиця згадується 10 разів. З контексту ясно, що цю зброю не лише кидали, але використовували в тісному рукопашному бою.

Захисний обладунок. Позначається в літописі загальним терміном „доспехи”. Повний же бойовий гарнітур, що включає і наступальну, і захисну зброю, іменується словом „оружіє”.

Окремо літописці розрізняють шолом, котрий згадується в тексті 5 разів, та „броня дощатые”. Останній термін зустрічається один раз під 6794 роком у переліку майна, відданого князем Володимиром Васильковичем за село Березовичі: „... а даль есмь на немь 50 гривень кунь, а пять локоть шарлату же брыне дощатые”²⁸.

Під словосполученням „брыне дощатые” (в Іпатіївському списку „броня дощатые”, в російському перекладі літопису – „пластинчатые латы”²⁹) коментатори майже одногосно розуміють „коштовний панцир, що складався зі з’єднаних між собою окремих пластин („дошок”)³⁰, або „поширену в середині XIII ст. пластинчату броню (металеві пластинки скріплені ремнями)”³¹.

В другій половині XIII ст. захисний обладунок, на відміну від т. зв. „готичного”, ще не був комплексом конструктивно узгоджених деталей. Це, скоріше, був набір предметів, котрі, якщо і доповнювали один одного, то цілісної системи не утворювали – окремі частини тіла захищалися сепаратно.

Найпершу згадку про використання пластинчатої броні Клод Блер знайшов у повідомленні Гіральдуса Камбрэнзиса про набіг датчан на Дублін 16 травня 1171 р., проте К. Блер не певен, чи йшла мова про обладунок із залізних пластин,

чи про якісь ламелярні конструкції. Певніше свідчення дає Гійом ле Бретон в описі поєдинку Ричарда Левове Серце і Вільяма де Барра. Хроніст, що помер 1225 р., повідомляє, що на бійцях під кольчугами та акетонами була одягнена броня з пластин. Але і письмові згадки, і зображення металевих пластинчатих деталей, котрі доповнювали б кольчужні гарнітури, рідкі в Європі до другої половини XIII ст.³² Основним засобом захисту залишалася кольчуга, і лише з другої половини XIII ст. її епізодично почали доповнювати дрібними пластинами чи накладними пластинчатими конструкціями, що прикривали коліна, гомілки, лікті, плечі, передпліччя або груди³³. У випадку майна Володимира Васильковича про який-небудь панцир чи кірасу навряд чи може йти мова, оскільки пластинчата броня для захисту корпусу – т. зв. „бригандина”, з'явилася не раніше початку XIV ст., а кіраса – у останній третині того ж століття. Архаїчна для XIII ст. модель захисного обладунку, у конструкції якої дрібні металеві пластини мали лускоподібну структуру, майже вийшла з ужитку.

Зважаючи, по-перше, на загальний стан розвитку обладунку в XIII ст., і по-друге, на місце, яке займають „броні дощатые” у переліку відданих князем в якості плати предметів, доречніше вважати, що мова йде не про панцир, а про дрібніші деталі рицарського гарнітуру, як-то поножі, наручі, навісні нагрудні пластини і тому подібні частини бойового костюму.

Природно, літописець трактує „доспехъ” як ознаку людей значних та шляхетних, і навпаки, чоловік простий обходиться без них: „Некто же отъ ляховъ, [ни] добраго роду, но простый человек, ни в доспесе, за однимъ мятлемъ же съ сулицею, защитився отчааніемъ аки твердымъ щитомъ, сътвори дело достойно памяти, потече противу татарину, и како съшедся с нимъ, и тако уби татарина ...”³⁴.

Шоломи. Згадуються в тексті Галицько-Волинського літопису 5 разів як трофеї („и нагрязе же озеро труповъ и щитовъ и шеломовъ ...”³⁵) та військова здобич („Борис же прієха и приведе сайгать королеви, коне и в седлах, щиты, сулицы, шоломы”³⁶). Поетичною фразою „... шоломи же ихъ яко солнцю въсходящю ...”³⁷ літописець намагався передати потужність війська Данила Романовича. Шоломи полірували до блиску, аби зброя ковзала по гладкій металевій поверхні. Проте, такі загальні описи не дають чіткого уявлення про вигляд цих предметів.

Про конструкцію принаймні тих шоломів, котрі були в ходу серед тогочасної військової еліти, опосередковано розповідає епізод літопису про переговори князя Данила з захисниками Каліша: „... Гражаномъ же ни каменя смеющимъ вращи на ня, просяху ся, да бы к нимъ прислалъ Кондрать Пакослава и Мстиуя... Пакослав же рече Данилови: „Изменивъ ризы своа, поеди с нами”... Даниль же въземъ на ся шолом Пакославль и ста за нима. Стоящимъ же мужемъ на заборолехъ и рекущимъ имъ: „Тако молвита великому князю Кондрату : „Сый градъ не твой ли есть? Мы же мужи, изнемогшеи въ граде семъ, ци иного страньници есмы? Но людіє твои есмы; чему о насъ не жжалита си? Аще насъ русь пленяеть, то кую славу Кондрать пріиметь? Аще рускаа короговь станеть на заборолахъ, то кому честь учиниши? Не Романовичема ли? А свою честь уничтожиши; ныне брату

твоєму служимь, а завтра твои будемь; не дай славы руси погубити града сего” и ина многа словеса глаголаху. Пакославу же рєкшю: ”Кондрать бы радь милость учиниль вамь; Даниль лють зело єсть, насъ не хочеть отъйти прочь, не пріємь града”, росмеявся рече:”А се стоить самь, мольвите с нимь”. Князь же тче его осепищем, и сня съ себе шеломь. Они же кликнуша съ града: „Имей службу нашу, молимся, сътвори мирь”. Оному же много смеавшюся и много вестовавшю с ними ... ..”³⁸.

Міркуючи над текстом, варто реконструювати тип згаданого літописцем шолому. Навряд чи укріплення Каліша в той час були настільки високими, що, перебуваючи біля їх підніжжя, можна було замаскуватися відкритим шоломом або шоломом з наносником. Тим більше, що калішани знали в обличчя і самого князя Данила Романовича, і Пакослава, котрий пропонував йому змінити одяг. В іншому випадку вони взагалі не вдавалися б до маскараду. Тому в цій ситуації прикрити лице можна було лише закритим шоломом, котрий Данило Романович і дістав від Пакослава – не тому, що не мав власного, а для надійнішої конспірації.

Численні модифікації закритого шолома, котрі побутували в Європі першої половини XIII ст., групуються у два основних типа. До першого належали шоломи з наголовками різної форми (куполоподібної, сферичної, конусоподібної), до котрих приклепувалася металева захисна маска. Існував варіант і шолома з наносником і кольчужною „бармицею”, яка монтувалася по периметру нижнього краю і прикривала лице, шию та плечі. Один із таких шоломів, щоправда без бармиці, експонується в Національному музеї історії України.

Другий тип – т. зв. „великий шолом”, котрий іноді називають „горщикоподібним”, являв собою монолітну металеву конструкцію із кількох сегментів, з’єднаних заклепками, з отворами для обзору та дихання. Обидва типи ретельно описані майже в кожній роботі, присвяченій середньовічній зброї, тому далі на них зупинятися немає потреби.

Важливо не те, який саме шолом був одягнений Данилом Романовичем, скільки те, що він, певно, був закритим. Такі шоломи були необхідні воїнам майже виключно для таранного „ударення копейнаго”. У подальшій рукопашній сутичці більшого значення для вояка набувала рухомість, вільне дихання і максимальний огляд. Тому воїни другої лінії билися переважно з незахищеними обличчями у відкритих шоломах. Закриті, особливо горщикоподібні шоломи, залишалися прерогативою важко екіпірованих рицарів. Після зіткнення рицарі намагалися позбутися закритих шоломів, віддаючи їх зброєносцям або знімаючи з голови (у цьому випадку шолом лишався висіти за спиною). Аби не лишати голову без прикриття, під „великим шоломом” рицарі носили менші – „сельвельєри” або „басинети” раннього зразка, котрим у слов’янських мовах відповідає термін „прилбиця” або „черепник”.

Таким чином, з цього літописного епізоду випливає, що така характерна деталь рицарського арсеналу, як закритий шолом, перебував в ужитку принаймні серед найзначніших представників руської військової еліти.

Шабля згадується у тексті джерела один раз. Епізод про зустріч Данила Романовича з угорським королем та німецькими послами містить детальний опис зброї, спорядження, одягу князя та його людей, точну вказівку на татарське походження описаних речей: „Данило же прійде... исполчи вся люди своя. Немьци же дивящюся оружію татарському. Беша бо коне въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, и людіе въ ярысехъ, и бе полковъ его светлость велика, отъ оружіа блистающюся. Самъ же еха подле короля, по обычаю рускому, бе бо конь подь нимъ дивленію подобень, и седло отъ злата жъжена, и стрелы и сабля златомъ украшена ...”³⁹. Тому, базуючись на тексті літопису, можна зробити висновок, що шабля не посідала значного місця в арсеналі руської військової еліти XIII ст., або взагалі була відсутня серед руських «нобілів». Доцільніше припустити, що таким костюмованим виїздом у татарському спорядженні Данило Романович хотів продемонструвати європейським монархам свої добрі стосунки з Ордою.

Ніж. Цей предмет в якості зброї згадується в літописі двічі: при описі запеклого опору мешканців міста Козельська облозі Батия („... възыдоша на валь татарє. Козляне же ножи резахуся ними ...”⁴⁰) та у повідомленні про вбивство князя Михайла в Орді: „Михайла, князя чернеговьского ... ножемъ заклана быста ...”⁴¹.

Що стосується експресивного опису битви на валах мешканців Козельська з татарами, тут треба мати на увазі наступне. Літописець не відрізняє ножа (котрий може бути і зброєю, і побутовим інструментом) від кинджала, котрий різниться від ножа наявністю гарди, другим лезом і акцентом не на ріжучий, а на колючий, проникаючий удар⁴². Проте, і той, і інший були зброєю європейської традиції, не випадково кинджал носили і з бойовим обладунком, і з цивільним костюмом. Тому можна припустити, що жителі Козельська, зіткнувшись з таким рухливим противником, як татарські вояки, могли вдатися до застосування відповідної їм по динамічним показникам зброї.

Повідомлення тим більше цікаве, що в XIII ст. в Європі кинджал нечасто використовувався у бойових діях. Еварт Окшотт спостеріг, що до XIV ст. кинджал рідко входив до комплекту рицарського озброєння. Зображення того, як його носили з обладунком, з'являються після 1290 р.⁴³ І хоча Французький устав ордену тамплієрів у § 138 згадує кинджал як обов'язкову зброю для рицаря, зображень важко екіпірованих бійців з кинджалом до вказаного Окшоттом періоду майже немає.

Важливим є питання: чи можна вважати Галицько-Волинський літопис джерелом, на базі якого доцільно будувати статистичні висновки? Питання це набуває драматичної тональності в світлі студій над руською літописною традицією І. Данилевського. Російський дослідник обґрунтовує трактування руських літописів як «вербальних конструкцій, створених шляхом накладання змістів біблійної історії на Київську Русь», доводить «нетотожність мислення літописця і дослідника» та вказує «рівні нерозуміння між ними»⁴⁴.

Аби дати раду цій проблемі, варто звернути увагу на вже згадані мініатюри з Біблії Мацейовського, котрі З. Жигульський назвав блискучою пам'яткою рицарської культури⁴⁵. Цей корпус ілюмінацій до Старого Заповіту, на перший погляд, є

накладанням біблійних сюжетів на мистецькі конвенції середини XIII ст., а на погляд уважніший – компонуванням біблійного матеріалу з середньовічними реаліями, в тому числі мілітарними. Верифікуючи їх за допомогою археологічного матеріалу та збережених артефактів, можна стверджувати, що середньовічні мініатюристи, зображуючи біблійних персонажів, матеріал для побутових та військових деталей брали з власного досвіду та оточення. До того ж, задача коректної історичної реконструкції біблійних сцен у найдрібніших деталях перед тогочасними митцями безумовно не стояла, а довільні, базовані на артистичній фантазії інтерпретації у цьому випадку навряд чи були можливі. Саме тому мініатюри з Біблії Мацейовського є одним з найавторитетніших іконографічних джерел, що стосуються середньовічної військової справи і тогочасної повсякденності⁴⁶.

Особливий наголос І. Данилевський зробив на тому, що, порівняно з західноєвропейським матеріалом, робота з джерельною базою руської історії має виразну специфіку⁴⁷, а психологічні механізми західноєвропейських та руських давніх людей можуть не співпадати⁴⁸. Проте, скоріше за все, матеріали для конкретних мілітарних подробиць літописцю у руському ареалі так само постачали тогочасні реалії, а не літературні канони.

Крім того, знахідки довгоклинкової зброї на Райковецькому городищі на Житомирщині кількісно нагадують повідомлення Галицько-Волинського літопису – 10 мечів та одна шабля. Враховуючи це, навряд чи доцільно відкидати значення розглянутого тут літописного матеріалу для мілітарних студій⁴⁹.

Підсумовуючи написане, автор не брався б постулювати як істину те, що Галицько-Волинський літопис сам по собі однозначно і безапеляційно доводить найширше побутування рицарської мілітарної технології серед руської військової еліти XIII ст. Разом з цим, автор відважився стверджувати однозначно, що текст літопису дає прямі підстави говорити про присутність рицарського мілітарного тренду серед його персонажів. Цей висновок базується на таких пунктах:

1. Текст містить прямі описи таранного зіткнення озброєних списами вершників (вище цитовані повідомлення про Ярославську битву і невдалу атаку Андрія двірського). Цей бойовий прийом в Європі XIII ст. був виключно рицарською тактикою.

2. Серед згадок про ту чи іншу зброю у тексті Галицько-Волинського літопису кількісно переважають спомини списа (17 разів) та меча (15 разів). Така увага джерела, котре присвячене, здебільшого, життю тогочасної руської еліти, до цих предметів озброєння, може говорити про їх найширше поширення серед руських військових „ноблів” і комплексне використання на полі бою. Спис у руках вершника – автоматична ознака елітарності бійця, оскільки в добу середньовіччя далеко не кожен мав час та можливість опанувати надзвичайно складну техніку бою на списках верхи. Комплексне використання списа з мечем, у кінному бою в Європі XIII ст. так само характерне лише для рицарського гарнітуру озброєння. Причому і меч, і спис, адаптований до кінного бою, в той час були зброєю виключно рицарською. Спис використовувався рицарем для таранної атаки, а меч для подальшої рукопашної сутички, про що мова йшла вище. Літопис містить принаймні один

прямий опис цього комплексного використання списа і меча: „Даниль же вбодє копїє своє в ратного, изломившю же ся копїю и обнажи мечь свои... многы же язвы и инїи же отъ меча его умроша”⁵⁰.

Обидва моменти, наведені вище, були, по-перше, характерними, а по-друге, ключовими для рицарського мілітарного тренду, отже їх описи в тексті літопису автоматично дають підставу стверджувати про присутність рицарської мілітарної технології серед персонажів джерела. Опосередковано на користь присутності рицарського мілітарного тренду серед них говорять закритий шолом, котрий Данило Романович надягнув під стінами Каліша

Галицько-Волинський літопис, як і більшість середньовічних писемних джерел, ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Проте, у ньому є достатньо даних, котрі автор намагався систематизувати в цій роботі, аби розмова про рицарський мілітарний тренд на руських землях, і що головніше, про поширення його серед руської військової еліти XIII ст., не здавалася безпідставною.

-
1. Археология СССР. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 417–424.
  2. *Nicolle D., McBride A.* Armies of Medieval Russia 750–1250. – Oxford, 1999; *Shpakovsky V., Nicolle D.* Medieval Russian Armies 1250–1500. – Oxford, 2002.
  3. *Горелик М.В.* Куликовская битва 1380. Русский и золотоордынский воины // Цейхгауз. – 1992. – № 1; *Его же.* Оружие Ворсклинской битвы // Цейхгауз. – 1994 – № 3.
  4. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие: В 3-х Т. – М., 1966–1971.
  5. *Соловьев А.И.* О некоторых характеристиках клинкового оружия. // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск, 1985.
  6. *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 254
  7. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М., 1971. – Т. 3
  8. Там само. – С. 76.
  9. Там само.
  10. Цитата з „Політики” Юрія Крижанича подана в оригінальній інтерпретації А.Н. Кірпічнікова // *Кирпичников А.Н.* Указ. соч. – С. 77
  11. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 111
  12. *Арциховский А.В.* Русское оружие X–XIII вв. Докл. и сообщ. ист. фак. МГУ. – М., 1949. – Вып. 4. – С. 3 // Див: *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М., 1966. – Т. 2. – С. 5.
  13. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М., 1971. – Т. 3. – С. 66.
  14. *Зубарев Ф.* Опыт исторического исследования законов развития специально-колющего оружия. – Варшава, 1900. – С. 77; Див: *Кулинский А.Н.* Европейское холодное оружие. – СПб., 2003. – С. 190.
  15. Під 6757 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002 – С. 107–108.
  16. Під 6759 роком // Там само. – С. 111.
  17. Там само.
  18. Під 6748 роком // Там само. – С. 101.
  19. Під 6738 роком // Там само. – С. 93.
  20. *Бехаим В.* Энциклопедия оружия. – М., 1995. – С. 235.
  21. Пень о Гильоме. Лессы : LXV-а, LXX // Песни о Гильоме Оранжском. – М., 1985. – С. 245, 248.

22. Докладніше про Рамона Мунтанера і його хроніку, котра на правду нагадує більше авантюрний роман, ніж історіографічний твір, див.: *Контамин Ф.* Война в Средние века. – СПб., 2001. – С. 265–266.
23. Цитовано і перекладено за виданням: *Ramon Muntaner. Chronicle. Translated by Lady Goodenough.* – Cambridge, Ontario, 2000. – Р. 382.
24. Цитовано і перекладено: *Op. cit.* – Р. 386.
25. Під 6760 р. // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С.113.
26. Там само. – С. 116.
27. *Мельвиль М.* История ордена Тамплиеров. – СПб., 2000, – С. 500.
28. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 143.
29. Там само. – С. 395; Коментатор цитованого перекладу не уточнив, як саме, на його думку, ці „пластинчатые латы” мали виглядати.
30. *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 343
31. Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С. 600
32. *Блер К.* Рыцарские доспехи Европы. – М., 2006. – С. 30.
33. Там же.
34. Під 6769 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 125.
35. Під 6766 роком // Там само. – С. 120.
36. Під 6770 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 126.
37. Під 6759 роком // Там само. – С. 111.
38. Під 6737 роком // Там само. – С. 90.
39. Під 6760 роком // Там само. – С. 112.
40. Під 6745 роком // Там само. – С. 100.
41. Під 6758 роком // Там само. – С. 109.
42. Різниця дещо умовна, оскільки в епоху Середньовіччя траплялися і однолезові кинджали (деякі модифікації ронделя), і ножі з гардами (зазвичай мисливські). Детальніше див : *Блэкмор Г.Л.* Охотничье оружие. – М., 2006. – С. 78–117; *Окшотт Э.* Рыцарь и его доспехи. Рыцарь и его оружие. – М., 2007. – С. 159–163.
43. *Окшотт Э.* Указ соч. – С. 159.
44. *Данилевский И.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М, 1998. – С. 6–17.
45. *Żygulski jun Z.* Bron w dawnej Polsce. – Warszawa, 1982. – S. 57–58.
46. *Cockerell S.C., James M.R., Ffoulkes Ch.J.* A Book of Old Testament Illustrations of the Middle of the Thirteenth Century sent by Cardinal Bernard Maciejowski to Shan Abbas the Great, King of Persia, now in the Pierpont Morgan Library of New York. – Cambridge, 1927.
47. *Данилевский И.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М., 1998. – С. 6.
48. Там же. – С. 17
49. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К., 1950, – С. 90.
50. Під 6739 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 95.